

Ernst Schraube

(Oversat til dansk af Vibeke Jartoft)

Teori gør forskellen: Analytiske strategier i kritisk psykologi

Resumé

Nærværende artikel beskriver analytiske udfordringer og strategier for kritisk psykologi ud fra en forståelse af kritisk psykologi fra subjektets standpunkt. Indledningsvis placeres udviklingen af kritiske psykologier i aktuelle videnskabsteoretiske diskussioner om produktionen af viden. Endvidere skitseres tre forskellige, udbredte tilgange og perspektiver, der går i retning af situeret kritik som en praksis af gensidig anerkendelse. Der argumenteres for, at dette skift har ført til en historisk ny relevans af kritik, og der introduceres to grundlæggende analytiske elementer i kritisk forskning: Hverdagens konfliktualitet, som udløsende momentum og drivkraft af kritik, og vigtigheden af teori til kritisk udforskning. På dette grundlag præsenteres en flerhed af analytiske strategier og begreber, som informerer kritisk psykologi fra subjektets standpunkt og indikerer en konstituerende bevægelse igennem partielle perspektiver mod situeret generalisering.

Nøgleord: *Kritisk psykologi, teori i psykologi, hverdagens konfliktualitet, daglig livsførelse, subjektivitet, situeret kritik, strategier af kritiske erkendelse, psykologisk videnskabsteori.*

På trods af at kritik har spillet en central rolle gennem hele videnskabshistorien, er det stadig en udfordring for vestlig psykologi efter 1945 og frem til i dag at indarbejde kritikkens potentiale i sin teori, metodologi og forskningspraksis. Imidlertid opstod der sidst i 1960'erne et væld af kritiske psykologier, som i vid udstrækning integrerede kritik i deres tilgange. Indenfor de senere år har disse udviklet sig fra mest at have været lokale initiativer til at blive mere systematisk forbundne dialoger over hele verden. For eksempel samler og opsporer tidsskrifter udviklingen af kritiske psykologier i al verdens lande og udgiver disse som særnumre (Dafermos et al., 2006, 2013; Marvakis et al, 2018). Endvidere inviterer de voluminøse, nyligt publicerede værker *Encyclopedia of Critical Psychology* (Teo, 2014) og *Handbook of Critical Psychology* (Parker, 2015) til indbyrdes samarbejde og uddyber den grundlæggende betydning af kritik i udviklingen af psykologisk erkendelse.

Selvom de mangeartede kritiske tilgange kan forekomme meget forskellige, så deler de også fælles *analytiske* opmærksomheder ved at anerkende, at menneskeligt liv i den daglige verden er grundlæggende konfliktuel. Dette fører dem til en afvisning af, at det at måle den

menneskelige psyke, at tænke i skalaer eller at kategorisere og regulere individuel adfærd skulle være de mest egnede tilgange i psykologiske anliggender. I stedet argumenterer de for at engagere sig i udviklingen af et omfattende *analytisk vokabular*, som kan bidrage til at udforske og til i fællesskab at lokalisere hverdagens konfliktualitet i dens sociale og materielle sammenhæng som grundlag for at forstå psykologiske fænomener og for at erkende forandringsmuligheder. “Concientización” for eksempel, et hovedbegreb i sydamerikansk kritisk psykologi, udtrykker denne fælles analytiske optagethed af at fokusere på, som Raquel Guzzo forklarer, “processen i at blive bevidst om noget” (2014, s. 300, forfatters oversættelse). Eller med Ignacio Martín-Barós ord: “Concientización (*bevidstgørelse*)... indebærer menneskers bevægelse i retning af en kritisk forståelse af dem selv, såvel som af deres verden og dér hvor de står i den” (1994, s. 39, forfatters oversættelse).

I det følgende præsenterer jeg nogle analytiske strategier og begreber, der tjener som “bevidstgørelsesprocesser” af psykologiske fænomener i deres samfundsmæssige sammenhæng. Begreberne og strategierne udspringer af et specifikt kritisk psykologisk perspektiv og en tradition, der betegner sig selv som en *psykologi fra subjektets standpunkt*, fordi den radikalt funderer sin forskningspraksis i menneskelige subjekters perspektiver, handlinger og standpunkter. Denne retning har sin oprindelse i Europa, særligt i Tyskland og Danmark, og selvom den grundlæggende er kollektiv i sit udgangspunkt, har Klaus Holzkamps arbejde spillet en afgørende rolle for dens udvikling.

Indledningsvis situerer jeg udviklingen af kritisk psykologi (i en bredere betydning) i aktuelle videnskabsteoretiske diskussioner om produktionen af viden, ligesom jeg tegner tre forskellige typiske tilgange og hovedskridt mod en *situeret kritik som en praksis af gensidig anerkendelse*. I forbindelse med dette skift argumenterer jeg for en historisk ny relevans af

kritik og introducerer to grundlæggende analytiske elementer i kritisk forskning: Hverdagens konfliktualitet som udløsende momentum og drivkraft af kritik, og vigtigheden af teori i kritisk udforskning. På dette grundlag præsenterer jeg forskellige analytiske strategier og begreber, som informerer kritisk psykologi fra subjektets standpunkt og som indikerer en konstituerende bevægelse igennem partielle perspektiver mod situeret generalisering.

Mod situeret kritik som en praksis af gensidig anerkendelse

Gennem de seneste årtier har der i videnskabsteorien og i forståelsen af, hvordan man udvikler videnskabelige erkendelser, udkrystalliseret sig et fundamentalt epistemologisk skift fra et *Guds-øje-perspektiv* i retning af *situeret viden*. Nu udfordres ideen om at udføre videnskabelig forskning fra et ydre, abstrakt og universalistisk perspektiv, afkoblet fra specifikke historiske og samfundsmæssige relationer og sammenhænge. Forskere erkender, at deres forskningsaktiviteter og praksis i udviklingen af viden ikke finder sted i et socialt vakuum, men er forankret *i verden* – en verden, der indbefatter andre mennesker såvel som samfundsmæssige relationer, kultur, teknologi og natur. Gennem deres forskning og vidensproduktion deltager forskerne ikke kun i skabelsen af den samfundsmæssige verden, men de ser også den betydning, den samfundsmæssige verden har for deres forskningspraksis og for deres udvikling af teorier, begreber, metodologier, såvel som for deres egne tænkning, handling og daglige livsførelse.

Særligt bidrager Videnskabsstudier (*Science Studies*) til en anerkendelse af dette epistemologiske skift. Analyser fra dette område giver et detaljeret billede af fiktionen om videnskabelig viden fra et eksternt perspektiv, afkoblet fra den samfundsmæssige verden. Videnskabshistoriker Donna Haraway redegør for denne illusion som et “Guds trick”, et “blik fra oven, fra intetheden” (1991, p. 195,

forfatters oversættelse), og hun argumenterer for en forståelse af “den kontekstuelle natur af alle videnskabelige visioner” (1991, s. 188, forfatters oversættelse). I både omfattende teoretiske og empiriske studier af videnskabelig forskningspraksis og produktion af viden viser videnskabsstudier, hvordan videnskabeligt arbejde i sagens natur er *situeret i verden som en kontekstuel, socialt og kulturelt konstrueret proces* (Hess, 1997; Knorr Cetina, 1999; Latour & Woolgar, 1986; Restivo, 1988).

På linje hermed kan vi indenfor flere humanvidenskabelige, socialvidenskabelige og naturvidenskabelige discipliner identificere en bevægelse væk fra et abstrakt, infinit perspektiv henimod en socialt situeret forståelse af viden og *videnskab*, som indbefatter en systematisk refleksion over den sociale, kulturelle og materielle sammenvævede af videnskabelig teori, metodologi og forskningspraksis.

Imidlertid repræsenterer Guds-øje-perspektivet som forestilling om en samfundsmæssige afkoblet forskningspraksis stadig en udbredt model for videnskabelig forskning i konventionel vestlig psykologi efter 1945. Faktisk omfatter dens teoretiske og metodologiske begrebsapparat – inklusive den klassiske eksperimentel-statistiske metodologi – epistemologiske strategier, som ikke blot *bortabstraherer* forskerens samfundsmæssige situerethed, men også det udforskede psykologiske fænomener.

Hvordan er en sådan afkoblen forskningspraksis etableret i konventionelle tilgange? Fremfor at udvikle sine egne, særegne psykologiske teoretiske begreber og metodologier, importerer konventionel psykologi sit forskningsvokabular fra de natur- og tekniske videnskaber (f.eks. låner gestaltpsykologien fra fysik, behaviorismen fra fysiologi eller kognitivismen fra computervidenskaberne). Indenfor en sådan naturvidenskabelig baseret teoretisk og metodologisk ramme bliver den psykologiske viden-skabelse struktureret ud fra et perspektiv oppe fra, fra et eksternt, videnskabeligt tredje-persons standpunkt. Ud fra

et sådant perspektiv reduceres de komplekse relationer mellem mennesker og verden til kausale årsag-virknings-kæder, der foreskriver en forståelse af verden som stimuli, der skaber kausale effekter i individerne, og indskrænker derved radikalt konceptualiseringen af menneskelig subjektivitet. Mennesket synes at være ensidigt afhængigt af eksterne faktorer, udelukkende reagerende på stimuli. Ved at adoptere en sådan tilgang etablerer psykologien ikke blot en forskningsposition som utilnærmelig, dømmende observatør, men skaber også en model bestående af passive forskningsobjekter – og i sidste ende tilsidesætter den fuldstændig menneskelig subjektivitet, erfaring og handling. Den historisk-samfundsmæssige verdens kompleksitet som levet, erfaret og omstridt af handlende mennesker omformuleres i eksperimentelle operationaliseringer til variable som ikke er klart forbundet til hverdagslivets konkrete sammenhænge. Menneskelige subjekter fremstår som individuelt isolerede enheder, som om de handler i et socialt vakuum, uden dagligt liv med andre, virkelige livssammenhænge og måder at konstruere mening i verden på. Således har den konventionelle psykologis begrebsapparat og forskningspraksis ikke blot mistet blikket for den subjektive dimension ved menneskeligt liv, den er også løsrevet fra sociale og kulturelle kontekster og blevet “verdensløs” (for detaljer se Holzkamp, 1998, 2013d, s. 234 ff; Schraube, 2003; Tolman, 2001).

Et sådant begrebmæssigt tvist i retning af systematisk “verdensløshed” kombineret med eksklusionen af subjektivitet udgør den specifikke beskaffenhed af den konventionelle psykologis udvendigt og kontekstuel løstrevne perspektiv. Da en sådan epistemisk praksis afkobler psykologiske fænomener fra de sammenhænge og sociale realiteter, hvori de konkret udfolder sig, støder vi ind i det dilemma, at vi ikke kan udvikle indsigter i, hvad fænomenerne og problemerne, som udforskes, er en del af eller forbundet med. På den måde

undermineres skabelsen af enhver substantiel viden om, hvordan vi kan bidrage til at bringe bevægelse i psykologiske problemer og fastfrosne relationer i menneskers hverdagsliv og daglig livsførelse.

Da psykologer især siden 1970'erne er blevet stadig mere bevidste om disse epistemologiske dilemmaer i psykologisk teori og forskningspraksis, er der parallelt med konventionel psykologi blevet udviklet en variation af alternative tilgange (en proces, der har rødder langt tilbage i filosofiens og psykologiens historie (Danziger, 1979, 1980; Brinkmann, 2008; Kvale, 2003)). Disse tilgange spænder fra fænomenologi (Giorgi, 2009), feministisk psykologi (Wilkinson, 1986) over kulturhistorisk virksomhedsteori (Wertsch, 1991) til kulturpsykologi (Valsiner, 2014), diskursiv psykologi (Davies & Harré, 1990; Harré, 1979) og socialkonstruktionisme (Gergen, 1999, 2009). Alle udgør de forskellige variationer af denne bevægelse væk fra en ydre, kontekstuel løse-revet og subjektløs epistemologi i retning af en psykologi med et teoretisk og metodologisk vokabular forankret i den samfundsmæssige verden og optaget af at udfolde en forskningspraksis til udvikling af psykologisk viden situeret i den daglige verden.

Tre overordnede perspektiver på kritik i udviklingen af kritisk psykologi

Dette epistemologiske skift kan også ses i udformningen af kritisk psykologi. For at tage et eksempel kan vi i Tyskland udskille tre relaterede hovedperspektiver på kritik i udviklingen af kritisk psykologi med en tilhørende bevægelse fra en mere ydre og abstrakt kritik i retning af situeret kritik.

I forbindelse med studenteroprøret sidst i 1960'erne opstod en kritisk linje rettet imod psykologi som helhed, som omfattede en særlig type *anti-psykologi*. Gennem studier af psykologiens rolle i samfundet og særligt indenfor området arbejds- og organisationspsykologi (der omfattede militæret) indså psykologistu-

derende, at produktionen af psykologisk viden langt fra er værdineutral. Tværtimod er den tæt forbundet med særlige magtforhold i det kapitalistiske samfund og den producerede viden tjener direkte kapitalistiske interesser. Den eneste løsning, der forekom adækvat, var at opløse den akademiske psykologi som helhed. *Zerschlagt die Psychologie! (Tilintetgør psykologien!)* blev tidens motto. For eksempel blev psykologien i maj 1969 på Hannover Universitet ved en af de største konferencer om kritisk psykologi under studenterbevægelsen erklæret for at være en tabt sag, der tjente de magtfulde og eliminerede eller integrerede systemskabte modsætninger. Konferencen endte med opfordringen til at opløse de psykologiske institutter og "*Tilintetgør psykologien!*" (deklaration genoptrykt i Rexilius, 1988, s. 408). En gruppe studenter og ansatte fulgte faktisk opfordringen om at droppe deres studier og jobs for at slutte sig sammen med arbejderklassen i deres revolutionære kamp (Mattes, 1988). Uanset hvor vigtigt dette perspektiv må have været i forhold til at sætte den kapitalistiske sammenvævede af vidensproduktionen og psykologisk forsknings samfundsmæssige relevans og erkendelsesinteresser på dagsordenen, så forbliver det alligevel indenfor et abstrakt og ydre perspektiv ude af stand til at vende denne kritik til en *kritisk psykologi*, der er situeret i den aktuelle verden og som er optaget af at adressere og transformere dens konfliktualitet.

Som modsvar opstod et andet hovedperspektiv, der fokuserede på den sociale verdens konfliktualitet ved at udvikle *kritisk psykologi som en samfundskritik*. I centrum for psykologisk kritik står her den kritiske analyse af de samfundsmæssige betingelser, inklusive ideologi og diskurs – ikke kun i bestræbelsen på at afdække og fremskaffe evidens for den sociale, ideologiske og diskursive karakter af psykologisk teori og metodologi, og hvordan de legitimerer eksisterende samfundsmæssige relationer, men også for at føje kritisk viden

til en forståelse af de specifikke situationer, hvori mennesker lever deres daglige liv. Som Siegfried Grubitzsch, en af grundlæggerne af tidsskriftet *Psychologie und Gesellschaftskritik* (*Psykologi og samfundskritik*), forklarer: “Vi ønskede kritisk *Aufklärung* af de aktuelle betingelser ... og en kritisk psykologi, som belyser eksisterende samfundsmæssige relationer i deres daglige magtstrukturer, deres politiske legitimeringsmønstre og deres ideologiskabelse ... Vi ønskede en psykologi, som kritisk deltager i udviklingen og forandringen af samfundet nedefra (1988, s. 91, forfatters oversættelse). Men dette skridt forbliver i sin delvise indfangethed i et udvendigt, samfundsmæssigt afkoblet perspektiv også på en vis måde abstrakt, da det stadig efterlader selve psykologiens videnskabelige vokabular uberrørt og undlader at engagere sig i nogen form for fornyelse og konceptuel genopbygning af psykologisk teori og metodologi. Grundet denne manglende re-konceptualisering må den kritisk oplysende indsigt i sociale betingelser trække på allerede eksisterende, konventionelle psykologiske tilgange – inklusive deres afkoblende begrænsninger.

Et tredje kritisk hovedperspektiv søger at adressere disse begrænsninger ved ikke blot at fokusere på samfundskritik, men på en *kritik af psykologi* i bestræbelse på grundlæggende at *gentænke og genopbygge psykologisk teori, metodologi og forskningspraksis*. Kritik forkaster her ikke psykologien, men bliver forstået som en *integrering af kritik og konstruktiv videreudvikling*, der kan bidrage til en ny kritisk, situeret og samfundsmæssigt forbunden begribelse af psykologiske fænomener i hverdagens praksis. Selve Klaus Holzkamps og hans kollegers arbejde er placeret indenfor dette kritisk psykologiske perspektiv. Ved at trække på kulturhistorisk virksomhedsteori søgte de at forny det psykologiske begrebsapparat, ikke blot ved kritisk at redefinere enkeltbegreber (som for eksempel perception, emotion eller motivation), men ved at udvikle en systematisk

funderet teori om menneskelig subjektivitet og handleevne indbefattet dens forskellige psykologiske dimensioner (Holzkamp, 1983a, 2005; Schraube & Osterkamp, 2013; Tolman, 1995). Sigtet var ikke blot at udvikle en ny teoretisk ramme for kritisk psykologi, men *generelt* at bidrage til udviklingen af *psykologien* gennem en fundamental fornyelse af dens begrebsmæssige grundlag. Som følge heraf blev en detaljeret *Psykologi fra subjektets standpunkt* udviklet. Den redefinerede psykologien til at være en historisk udviklet teori om subjekter som samfundsmæssige væsener, og re-konstituerede den som en videnskab om og for disse subjekter (for en detaljeret diskussion om forskellige kritiske retninger i psykologien se f.eks. Dafermos & Marvakis, 2006; Fox, Prilleltensky, & Austin, 2009; Gough, 2017; Guzzo, 2015; Hook, 2004; Mattes, 1985; Mørck & Huniche, 2006; Parker, 2015; Sloan, 2000; Teo, 2005, 2015).

Disse tre forskellige kritiske hovedperspektiver indikerer et fundamentalt analytisk skift i retning af en psykologisk teori og praksis, der i stigende grad er forankret *i* den aktuelle verden og *i* de sociale, kulturelle, materielle og diskursive realiteter hvori de psykologiske fænomener faktisk udfolder sig – og *i og gennem* hvilke menneskelige subjekter (inklusive forskerne) fører deres daglige liv. På denne måde kan vi her se en bevægelse i retning af en radikal *situeret kritik som en praksis af gensidig anerkendelse* (uddybes senere) – en bevægelse, der også generelt er mere synlig i de forskellige kritiske psykologier, som aktuelt blomstrer rundt om i verden.

Analytiske strategier og begreber i situeret psykologisk kritik

Men hvordan skal man praktisere situeret kritik i psykologisk forskning? Findes der analytiske strategier og begreber, der er nyttige i arbejdet hermed? Snarere end, at kritisk forskning bare kræver, at man følger nogle fastsatte procedurer og metoder, så er det *indholdet* og de

konkrete forskningsgenstande og forsknings-spørgsmål, der bestemmer, hvordan udforskningen skal struktureres. Dette kræver en åben, kontinuerlig proces, i hvilken adækvate forskningsstrategier og begreber gentænkes. Da både forskeren og det udforskede fænomen begge uundgåeligt er en del af den samfundsmæssige verden, må vi så at sige trække os selv op ved hårene. Som Holzkamp udtrykker:

Videnskab er ikke et resultat af på den ene eller anden måde at søge at anvende fastsatte procedurer. Den må ses som en uafsluttelig tilegnelse af menneskelig viden, en vedvarende kamp mod snæversyn, overfladiskhed, og falsk viden. Videnskab er en permanent udfordring af det tilsyneladende åbenbare. I princippet betyder det en svømmen imod strømmen, hvilket også betyder en svømmen imod strømmen af vore egne fordomme ... Videnskab er kritik og samtidig selv-kritik (1983b, s. 163; forfatterens oversættelse).

At beskrive situeret kritisk forskning som en virkelig flydende, åben og eksplorativ aktivitet betyder imidlertid ikke, at forskning er en helt undefineret proces uden nogen teoretiske og metodologiske begreber – snarere tværtimod. For at kunne trække os selv op ved hårene har vi brug for et grundlag af analytiske strategier og begreber. Ved at trække på den kritisk psykologiske tradition fra subjektets standpunkt vil jeg nu fokusere på to aspekter ved netop et sådant grundlag, nemlig på spørgsmålet om hvad der initierer og driver situeret kritik, og på spørgsmålet om vigtigheden af teori.

Hverdagens konfliktualitet som udgangspunkt for situeret kritik

Hvad er udgangspunktet for kritisk psykologisk forskningspraksis? Kritik er altid rettet mod noget, og dette “noget” relaterer sig uundgåeligt til problematiske situationer og udfordringer af mennesker i deres hverdagsliv. De fleste kritiske psykologer vil være enige i, at udgangspunktet for enhver kritisk forskning må tages i problemer i menneskers daglige livsførelse – dilemmaer, konflikter og ufor-

ståeligheder i hverdagserfaringer, aktiviteter, common sense eller andre hverdagsbegivenheder. Som Thomas Teo forklarer: “Fremfor at gøre individer og grupper til problemer søger kritisk psykologi at arbejde med problemer som individer og grupper møder i et givent samfund” (2015, s. 4, forfatterens oversættelse). Men hvad er et problem? Kan vi sige noget mere generelt om dets sammensætning? Dette er et afgørende spørgsmål, da forskningsproblemet ikke kun initierer, men også driver og giver retning til vores kritiske forskning. Problemer er ikke bare givne, de er fordringsfulde, og vi må aktivt lokalisere og identificere dem i hverdagens praksis (Brinkmann, 2012, 2015; Pedersen, 2015). Mange kritiske forskere ville identificere “ulighed i menneskelige relationer” som en hovedproblemstilling i deres kritiske analyser, eller “sociale patologier” og konstellationer af “at undertrykke andre” og “tingsliggøre dem”, eller enhver form for “tvang”, “eksistentiel lidelse”, “ødelæggelse af liv”, eller, for at bruge en formulering af Karl Marx, “alle forhold under hvilke mennesket er et fornedret, et kuert, et afsondret, et foragteligt væsen” (1844/1962, s. 59). Hvis vi forsøger at generalisere og udlede, hvad de forskellige specifikke formuleringer har til fælles, så kan vi definere den generelle karakter ved et problem at det er noget *foranderligt* og noget som må baseres på den *indbyrdes gensidighed i menneskelige forhold*. Et problem og udgangspunktet for situeret kritik kan derfor være enhver form for *ensidige perspektiver* og *centrerede praksisser i hverdagslivet*, som er virksomme i fortid, nutid eller fremtid, som *reducerer og underminerer gensidigheden i inter-subjektive relationer*, inklusive enhver form for *ødelæggelse af individuelt eller samfundsmæssigt liv*, ikke kun i levede relationer, men også *indlejret i teoretiske begreber, samfundsmæssige institutioner eller teknologiske artefakter*.

Men når vi tager problemerne og konflikterne i hverdagslivet som udgangspunkt, hvor-

dan kan vi så undersøge disse forhold kritisk? Ved siden af fænografiske beskrivelser, empiriske undersøgelser og forskellige andre analytiske strategier, så er *teori* af særlig vigtighed i kritisk forskningspraksis. Videnskabelig teori ikke kun forstået som antagelser om sammenhænge af særlige fænomener i empiriske forskning (f.eks. teser om vigtige elementer af et godt læringsmiljø), men som de *grundbegreber, koncepter eller kategorier* – det konceptuelle værktøj – man arbejder med i psykologiske forskning (f.eks. grundforståelse af læring) (Danziger, 1997, 6f; Holzkamp, 1983, 27f; Jensen, 1999; Stam, 2014). I konventionel psykologi er der ikke megen opmærksomhed på de teoretiske begreber, der anvendes i empirisk forskning. Som nævnt ovenfor, så er det teoretiske og metodologiske vokabular adopteret fra naturvidenskaberne og de tekniske videnskaber. Dette anses også for at være passende i forbindelse med psykologiske fænomener uden, at der er givet noget systematisk grundlag, eller er foretaget nogen systematisk diskussion, der begrundet eller legitimerer begrebernes anvendelse. “Psyko­loger”, påpeger Kurt Danziger, “plejer at agere som om, daglige psykologiske kategorier repræsenterer naturlige størrelser” (1997, s. 8, forfatters oversættelse). Ikke desto mindre er det teoretiske vokabular mediet for menneskelig tanke­kraft og afgørende i enhver proces i udviklingen af viden såvel i videnskab som i daglig dagen. Som Lev Vygotsky fremhæver:

Alt, hvad der beskrives som et faktum, er allerede en teori ... Når vi møder det, der kaldes en ko, og siger: “Dette er en ko”, så tilfører vi tanke­virksomheden til perceptions­virksomheden og fører den givne perception ind under et generelt begreb ... Jeg ser ikke, at dette er en ko, for det kan ikke ses. Jeg ser noget stort, sort, i bevægelse, brølende etc. og forstår, at dette er en ko. Og denne virksomhed er en klassifikations­virksomhed, der drejer sig om at henføre et enkelt fænomen til klassen af lignende fænomener, om erfarings­systematisering etc. Således rummer selve sproget

grundlaget og mulighederne for en videnskabelig viden om et faktum. Ordet er kimen til videnskab og i den forstand kan vi sige, at i begyndelsen af videnskab var ordet (1927/1997, s. 250, forfatters oversættelse).

Enhver empirisk realitet perciperes aldrig blot i sig selv, men altid gennem de forhåndenværende vokabularer og teoretiske begreber, som til gengæld påvirker vores syn på verden og således vores relationer til den. På denne måde reflekterer (eller repræsenterer) videnskabelig psykologisk forskning ikke bare virkeligheden, men er rent faktisk med til at skabe virkelighed gennem måden, hvorpå den begrebsligger denne (Brinkmann, 2012, s. 54f). Det er dog ikke kun kritisk forskning, der kræver teori og begreber, men enhver form for empirisk forskning, da den ellers ville fortabe sig i rene fornemmelser og ikke ville kunne tilgå og analysere virkeligheden på en meningsfuld måde. Med Danzigers ord: “Enhver empirisk beskrivelse er en fremstilling, som er blevet organiseret i generelle kategorier. Disse kategorier definerer, hvad det er, der bliver observeret” (1997, s. 7, forfatters oversættelse). Teoretiske begreber og kategorier udgør den grundlæggende forudsætning for udviklingen af viden, men gennem deres samfundsmæssigt situerede natur repræsenterer de ikke bare neutrale hjælpemidler, men er også indvævet i magtrelationer og videnspolitikker (Busch, 2015; Foucault, 1980; Papadopoulos, 2011). Endvidere savner grundbegreberne enhver form for analytisk kraft, hvis de mangler en tæt indholdsmæssig sammenhæng og iboende reference til fænomenet. Derfor er det afgørende nøje at udvikle og kontinuerligt forfine et psykologisk vokabular, som rummer den analytiske kraft til at (be-)gribe den psykologiske genstand. At reflektere over og polere teoretiske grundbegreber må derfor ikke kun udgøre et centralt forskningsfelt indenfor kritisk psykologi, men indenfor psykologien generelt (Martin, Sugarman & Slaney, 2015; Stam & de Jong, 2019).

Som få andre erkendte Holzkamp betydningen af denne opgave og satte den i centrum for sit videnskabelige arbejde. Det har inspireret en kritisk psykologisk tradition, som er involveret i udvikling og videreudvikling af et systematisk funderet teoretisk og metodologisk vokabular for psykologien. Jeg vil nu mere detaljeret vende mig mod det teoretiske grundlag for denne tradition af *kritisk psykologi fra subjektets standpunkt* og præsentere nogle af denne tilganges grundlæggende begreber og analytiske strategier.

Teoretisering af psykologiske fænomener fra subjektets standpunkt

En af de mest interessante kvaliteter ved psyken er dens evne til at formidle mellem individet og verden. Alle psykologiske funktioner, såsom erfaring, emotion, læring, tænkning og handling, udgør de grundlæggende forudsætninger for, at mennesket er i stand til at leve i en social verden sammen med andre. Derfor står *sammenhæng mellem individ og samfund* i centrum for kritisk psykologi og dens conceptualisering af psykologiske fænomener. Når hverdags erfaring og konfliktualitet udgør hovedproblematikken for kritisk psykologisk forskning, så bør det teoretiske grundlag tjene som værktøj til analytisk at engagere sig i en kollektiv dialog og i en situeret, kontekstuel forståelse af den menneskelige subjektivitet og daglige livsførelses problemer og udfordringer.

Det er lige så umuligt at forestille sig mennesker uden et samfund som et samfund uden mennesker. Ikke desto mindre er det, som allerede nævnt, stadigvæk udbredt at reducere den *samfundsmæssige verden* i psykologiske begreber og metoder til *faktorer i omgivelserne*, der har *kausal indvirkning* på mennesker. Dette bliver for eksempel tydeligt i den traditionelle metodologis årsag-virknings-struktur, hvor verden fremstår som stimulus, der virker ind på individet, og udløser bestemte responser (for en detaljeret diskussion heraf, se Holz-

kamp, 2013d; Tolman & Maiers, 1991). Kritisk psykologi udfordrer denne forståelse af rent betingede mennesker og det, den kalder de konventionelle psykologiske modelleres *betingningsdiskurs*. I modsætning hertil argumenterer kritisk psykologi for, at denne relation må forstås som dobbeltsidig. Vi lever ikke kun under bestemte betingelser, vi skaber også de betingelser, vi lever under. Denne indsigt i *dobbeltsidigheden ved menneskeligt liv* er et fundamentalt princip, der ligger til grund for kritisk psykologi og systematisk må inkluderes i udformningen af psykologiske begreber og teorisprog.

Her bliver den tætte relation til Marx' sociale teori tydelig, idet han argumenterede for, at det særlige ved mennesker, set i forhold til andre levende væsener, består i det faktum, at de selv producerer den samfundsmæssige verden, de lever deres liv i. Som et centralt aspekt i sin teori søger Marx at begribe den overordnede samfundsmæssige sammenhæng ved denne relation mellem produktionen af den samfundsmæssige verden og de menneskelige livsbetingelser. Kritisk psykologi tager denne grundlæggende idé fra Marx' arbejde op og søger at udvikle en systematisk *psykologisk forståelse* ved at videreudvikle og uddybe den *subjektive dimension* i relationen mellem samfundsmæssig produktion og menneskers livsbetingelser.

I dette projekt udgør Holzkamps værk *Grundlegung der Psychologie (Psychologiens grundlag)* (1983b) et væsentligt skridt. Inspireret af Alexei Leontjews *Problemer i det psykiskes udvikling* (1977) søger Holzkamp gennem en historisk rekonstruktion af psykens fylogenetiske og sociohistoriske udvikling at begrunde et integreret sæt af psykologiske begreber, der artikulerer den indvendige forbindelse mellem individ og samfund (sammenfatning i Holzkamp, 2005, 2013a, 2013b; Tolman, 1994). Hans analyse viser detaljeret, at potentialet for menneskelig subjektivitet og handleevne ikke kun er en frembringelse af

isolerede individers opretholdelse og udfoldelse af egne liv. Derimod udvikles den menneskelige handleevnes potentiale kun ved, at menneskelige subjekter opnår fælles rådighed over de særlige samfundsmæssige betingelser, som specifikt har relevans for deres fælles daglige livsførelse. Følgelig er kvaliteten af ethvert individs befindende og levede erfaringer indvendigt forbundet med arten og omfanget af handlemuligheder, individet kan råde over. Menneskelige konflikter, lidelser og bekymringer udspringer ikke blot af umiddelbare begrænsninger, men er konsekvensen af individers udleverethed til de sociale forhold, de er afhængige af, men som de er frataget tilsvarende rådighed over. Når det gælder om at overvinde lidelser og udvikle en virkelig menneskelig livskvalitet, er det således ikke tilstrækkeligt blot at tilfredsstille og sikre varetagelsen af umiddelbare behov; det kræver snarere de individuelle subjekters mulighed for at udvikle rådighed over og deltage i udformningen af de betingelser og praksisser, som deres daglige livsførelse afhænger af.

Som central dimension ved forholdet mellem individ og samfund indfører kritisk psykologi begrebet *subjektive handlegrunde*, som åbner op for en forståelse, der udgør et alternativ til den klassiske betingningsmodel. Snarere end at sociale betingelser ensidigt, kausalt bestemmer, hvordan individer erfarer eller agerer, så *fører* menneskelige væsener rent faktisk deres liv indenfor en kontekst af sammenvævede og inter-relaterede *samfundsmæssige betydninger*. Men menneskelig erfaring eller handling er ikke mekanisk påvirket og betinget af samfundsmæssig betydning. Derimod er erfaringen og handlingen forankret i hvert individs interesse i at opnå en grad af deltagelse i og rådighed over de samfundsmæssige betingelser, som er relevante for hendes/hans udvikling og livskvalitet. De relevante betingelser gennemstrømmer præmisserne for hver persons subjektive handlegrunde som samfundsmæssige betydningsstrukturer. Ved

at reflektere over disse præmisser oplever individerne deres egne handlinger som begrundede og vurderer, hvorvidt de relevante betingelser afspejler deres egne livsinteresser, eller om de må handle individuelt eller i fællesskab for at øge deres indflydelse på og rådighed over de samfundsmæssige betingelser, der er relevante for deres udvikling og livskvalitet.

Efter at have ekspliciteret, hvilken afgørende rolle de subjektive handlegrunde og den daglige livsførelse spiller i den menneskelige subjektivitet, foreslog den kritiske psykologi en *begrundelsesdiskurs* (i kontrast til den konventionelle psykologis betingningsdiskurs) som en mere indholdsmæssig passende diskurs i opgaven om at formulere psykologiske teorier og metoder. Begrundelsesdiskursen forudsætter imidlertid et radikalt epistemologisk skift i psykologisk teori og forskningspraksis. Da handlegrunde er givne i *første-person*, så er de altid *mine* grunde – grunde fra hvert individuelt subjekts standpunkt og perspektiv. Derfor argumenterer kritisk psykologi for at erstatte det traditionelle Guds-øje-perspektiv og de eksterne videnskabelige forskningsstandpunkter (som praktiseres i betingningsdiskursen) med en situeret tilgang fra det generaliserede subjekts standpunkt. Martin-Baró indså betydningen af et sådant skift, da han fremhævede: “Vi må re-designe vores teoretiske og praktiske hjælpemidler, men vi må gøre det fra vores folks livsstandpunkter: ud fra deres lidelser, deres forhåbninger og deres kampe” (1994, s. 25; forfatterens oversættelse).

Det ville være en misforståelse at tolke *første-persons perspektivet* som et individualistisk, subjektivistisk begreb. Tværtimod muliggør det væsentlige afklaringer i forståelsen af menneskelig socialitet. I det “jeg” erfarer mig selv og verden fra mit perspektiv, ligesom jeg handler i verden ud fra mit perspektiv og standpunkt, så erfarer den anden, logisk set, også sig selv og verden fra sit perspektiv og handler ud fra sit perspektiv og standpunkt i verden. Dette betyder, at vi ikke blot *reagerer*

på, hvad andre gør (som om deres handlinger var kausale årsager til vore handlinger), men vi har et metaniveau til rådighed: Vi opfatter andre subjekter som refleksive subjekter, der også opfatter os som refleksive subjekter. Så vi antager altid at andre har dagsordener, perceptioner, etc. – og vi reagerer ikke blot på noget af deres adfærd. Vi ved, at vi har grunde til at handle på en bestemt måde, og antager, at andre også har (selv hvis grundene ikke altid er klare for os). Og vi forhandler sådanne grunde med os selv – mens vi handler – og vurderer vore muligheder. Og vi kan kommunikere grundene – gøre dem forståelige for andre – og spørge andre til deres grunde.

Denne *symmetriske reciprocitet* ved subjektets *første-person perspektiv* og selve begribelsen af handlegrunde er essentielle forudsætninger for enhver form for social interaktion. Således er det netop den systematiske inklusion af subjektet og *anerkendelsen af den anden som ligeværdigt intentionalitetscentrum* og udgangspunkt for hendes/hans handleevne, der muliggør en de-centreret, inter-subjektiv symmetrisk forståelse af menneskelig socialitet baseret på flerheden og gensidigheden af perspektiver og standpunkter (Schraube, 2010; 2017). Derfor er forslaget ikke at udforske subjektet eller subjektivitet som *forskningsobjektet*, men at gøre det til selve *forskningsstandpunktet*. Vi kan her se en specifik variation af *situeret kritik som en praksis af gensidig anerkendelse*. Forslaget om at fundere psykologisk forskning i “jegets” eller “viets” standpunkt og perspektiv muliggør en udforskning gennem subjektive erfaringer og konfliktualitet set ud fra, hvad verden betyder for menneskelige subjekter og deres handlemuligheder og nødvendigheder. Således bestemmer denne kritisk psykologiske tradition sin tilgang som *en psykologi fra subjektets standpunkt* (Holzkamp, 2013c; Osterkamp, 2000; Schraube & Osterkamp 2013).

Fra subjektstandpunktets perspektiv er udfordringen eller det momentum, der driver den

menneskelige subjektivitet og daglige livsførelse, lokaliseret præcis i den dobbeltsidige sammenhæng mellem individ og samfund med deres mellemliggende modsætninger: På den ene side er vi som individer underlagt de betingelser, vi lever under – og på den anden side har vi muligheder for at få indflydelse på og ændre disse betingelser i overensstemmelse med vores egne behov og interesser. Med henblik på at udtrykke denne grundlæggende modsætning ved den menneskelige handleevne, som er gennemgående for forskellige psykologiske fænomener og hverdagslivspraksisser, udviklede kritisk psykologi det dobbeltsidige analytiske begreb: *restriktiv versus generaliseret handleevne*. I forsøget på at overvinde disse modsætninger kan subjektet, afhængigt af situationen, ikke kun have grunde til at ændre specifikke betingelser i overensstemmelse med egne og fælles livsinteresser, men kan ligeledes have grunde til at tilpasse sig de givne muligheder. Eksempelvis når forsøget på at øve indflydelse og ændre situationen viser sig at indebære en betydelig risiko for at komme i konflikt med magtinstanser. Fra subjektets standpunkt skaber det et dilemma om, at man gennem tilbøjeligheden til at sikre sin egen situation (på kort sigt) ender med at underminere sine potentialer for generaliseret handleevne og derigennem kommer til at handle imod egne langsigtede interesser.

Den centrale drivkraft for empirisk forskning indenfor kritisk psykologi fra subjektets standpunkt er at engagere sig med mennesker på et inter-subjektivt grundlag og udforske deres/vores betingelser og iboende handlemuligheder og begrænsninger med henblik på at åbne op for forandringsperspektiver og generaliseret handleevne. Af denne grund defineres forskningssubjekterne som *medforskere*. De er kilderne til viden om og indsigt i de betingelser, betydninger og grunde, der omgiver problemet, der er i fokus for den forskning, som engagerer sig i den praksis, de er en involverede i. På denne måde er forskningspraksissen

grundlæggende dialogisk, deltagelsesorienteret og fælles – i videst muligt omfang udført med de berørte subjekter (f.eks., Axel, 2011; Chimirri, 2014; Dreier, 1996, 2007, 2008; Haug et al., 1999; Højholt, 2005; Højholt & Kousholt, 2011; Kousholt, 2016; Nissen, 2012; Papadopoulos, 2018; Stephenson & Papadopoulos, 2006). Sigtet er at udvikle en fælles forståelse af de spørgsmål og problemer, der er i fokus for forskningen, og herigennem at generalisere subjektive erfaringer og åbne op for perspektiver i retning af generaliseret handleevne.

Gennem partielle perspektiver mod situeret generalisering

Med et situeret perspektiv på udviklingen af videnskabelig viden får kritik en historisk ny relevans. Så snart vi indser, at enhver forskningsaktivitet er situeret i verden og indlejret i specifikke historiske og samfundsmæssige sammenhænge, bliver det klart, at enhver videnskabelig tilgang – inklusive dens væsentlige elementer såsom forskningsspørgsmål, teoretiske begreber, metoder, etc. – er begrænset, partiel, baseret på specifikke antagelser og uundgåeligt forudindtaget. Derfor er kontinuerlig kritik og selvkritik uundværlige elementer i enhver frembringelse af videnskabelig viden. Erkendelsen af, at vidensproduktionen befinder sig indenfor partielle perspektiver, betyder imidlertid ikke, at vi skal falde tilbage på en radikal subjektivism. Tværtimod er det netop opgaven for kritik og selvkritik at gå i dybden med partialitet og subjektivism – og at overskride dem. Således består den underliggende analytiske linje for situeret kritik i at gå gennem partielle perspektiver mod situeret generalisering. Med Haraways ord: “Moralen er enkel: kun partielle perspektiver kan sikre objektivt syn” (1991, s. 190, forfatters oversættelse).

I dette afsluttende afsnit vil jeg beskrive denne centrale analytiske bevægelse af kritisk viden i psykologisk forskningspraksis. Kritisk forskning begynder med en undersøgelse af

partielle perspektiver og den subjektive dimension ved menneskeligt liv med, som nævnt ovenfor, forskningens umiddelbare udgangspunkt forankret i hverdagens konfliktualitet og problemer i daglig erfaringer, tanker og handlinger. Ordene, der bliver udtrykt igennem de specifikke konfliktfyldte erfaringer i daglig livsførelse, indebærer allerede ideer og forståelser – hverdagsteorier og sammenhængsviden om de konfliktfyldte fænomener – og repræsenterer således allerede et skridt i retning af situeret generalisering. Derfor er en vigtig analytisk strategi ved situeret kritik at udvikle detaljerede *fænografiske beskrivelser* af de pågældende fænomener set fra de forskellige, involverede parterers perspektiver. Situeret kritik engagerer sig i hverdagens erfaringer, teorier og viden og tager dem alvorligt. Den erkender, at subjektiv erfaring, tænkning og handling viser hen til vores fælles verden, om end på begrænsede, partielle og ofte ret modsætningsfyldte måder og at vi ikke *umiddelbart* kan erkende forbindelsen mellem subjektive erfaringer og samfundsmæssig betingelse med dens betydning for vores handlemuligheder og begrænsninger. Netop på grund af hverdagserfaringernes partialitet og umiddelbarhed har vi brug for videnskabelig forskning. Derfor engagerer situeret kritik sig i hverdagserfaring, tænkning og handling inklusive deres partialitet og modsigelser. Dog ikke på en individualistisk, personliggende måde. Derimod søger den at gøre dem begribelige i deres historiske og samfundsmæssige forbindelser og kontekster. Denne opgave kræver videnskabelig teori. Så udover den fænografisk-analytiske dimension, bygger situeret kritik også på en teoretisk informeret *konstruktiv-analytisk dimension* som det afgørende moment for “at trække sig selv op ved hårene”.

Den analytiske bevægelse gennem partielle perspektiver mod situeret generalisering former også konstruktionen af de teoretiske begreber i situeret kritik, da de søger at overvinde ensidige og partielle perspektiver og

inkorporerer de væsentlige aspekter ved den realitet, de refererer til. De ovenfor nævnte grundbegreber, for eksempel “begrundelsesdiskurs”, “første-persons perspektiv”, “subjektive handlegrunde”, “restriktiv versus generaliseret handleevne”, “læring” eller “daglig livsførelse”, søger systematisk at integrere den subjektive dimension i det psykologiske vokabular (og strukturerer dem ydermere fra subjektets standpunkt) – og inkluderer således den dimension, der ikke er artikulert i grundkoncepterne i konventionel psykologi. Teoretiske begreber udleder deres analytiske kraft ud fra omfanget af indlejret situeret generalisering. Generaliseringsbestræbelserne, der er indskrevet i begreberne, bidrager til at reflektere og analysere subjektive erfaringer, tanker og handlinger – og åbner op for en dialog til forståelse af hverdagens konfliktualitet i dens sociale og materielle sammenhæng.

Situeret generalisering er en kontinuerlig, vedvarende proces, som er uafsluttelig. Som følge heraf kan de udviklede teoretiske begreber nå et vist klarheds- og stabilitetsniveau, men de er aldrig absolutte. De relativt stabile og indholdsudfyldte kritisk psykologiske grundbegreber fra subjektets standpunkt må altid uddybes og forfines i relation til specifikke lokaliteter og praksisfelter. I spejlet af digitalisering, for eksempel, skal vi gentænke vores grundbegreber af menneskelig læring; læring er ikke kun en isoleret individuel aktivitet, men indlejret i personers daglig livsførelse og situeret i såvel sociale som materielle relationer (Schraube & Marvakis, 2016). En anseelig mængde forskning i forskellige praksisfelter (der strækker sig fra klinisk praksis over familier og uddannelsesinstitutioner til arbejde, organisation, teknologi og digitalisering i hverdagens praksis) trækker på eller er funderet i dette begrebsmæssige, kritisk psykologiske grundlag, og den både omformer og videreudvikler dets teoretiske, metodologiske og empiriske tilgang (for detaljeret opsummering og samling af nyere arbejder

se f.eks. Allespach & Held, 2014; Højholt, 2011; Højholt & Kousholt 2018; Marvakis et al. 2018; Motzkau & Schraube, 2015; Painter, Marvakis, & Mos, 2009; Reimer & Markard, 2014; Schraube & Højholt, 2016). En af de udfordringer her er at uddybe de teoretiske begreber på en sådan måde, at de også gør det muligt kritisk at analysere partielle perspektiver, interesser og politikker, der både er materialiseret i samfundsmæssige institutioner og teknologiske artefakter og kan åbne op for perspektiver, der kan bidrage til en generaliserende transformation af samfundsmæssige og teknologiske relationer.

Sigtet med situeret generalisering er således at overvinde de udbredte dikotomier mellem subjektive erfaring og videnskabelig objektivitet. Ud fra denne tilgang søges generalisering og videnskabelig objektivitet dermed ikke på bekostning af det subjektive eller ved at abstrahere fra den subjektive dimension af menneskeligt liv, men snarere gennem *generalisering af det subjektive*. Det betyder, at strategier af kritiske erkendelse ikke blot begynder i, men også slutter i subjektets daglig livsførelse – og det er her, beslutningen tages om potentialet for de analytiske bestræbelser i “bevidstgørelsesprocessen” og “menneskers bevægelse i retning af en kritisk forståelse af sig selv såvel som af deres verden og deres ståsted i den”.

Referencer

- Allespach, M. & Held, J. (Hrsg.) (2014). *Handbuch Subjektwissenschaft. Ein emanzipatorischer Ansatz in Forschung und Praxis*. Frankfurt: Bund-Verlag.
- Axel, E. (2011). Conflictual cooperation. *Nordic Psychology*, 63(4), 56-78.
- Brinkmann, S. (2008). To psykologier. *Psyke & Logos*, 29, 36-52.
- Brinkmann, S. (2012). *Kvalitativ udforskning af hverdagslivet*. København. Hans Reitzels Forlag.
- Brinkmann, S. (2015). Empirical philosophy using your everyday life in theoretical psychology. In

- J. Martin, J. Sugarman & K. L. Slaney (Eds.), *The Wiley handbook of theoretical and philosophical psychology: Methods, approaches, and new directions for social sciences* (pp. 409-423). New York: Wiley Blackwell.
- Busch-Jensen, P. (2015). Theorising power as a capacity for action and social participation. In J. Cresswell, A. Haye, A. Larraín, M. Morgan & G. Sullivan (Eds.), *Dialogue and debate in the making of theoretical psychology* (pp. 269-279). Concord: Captus University Publications.
- Chimirri, N. A. (2014). *Investigating media artifacts with children: Conceptualizing a collaborative exploration of the sociomaterial conduct of everyday life*. Roskilde: Roskilde University.
- Dafermos, M. & Marvakis, A. (2006). Critiques in psychology – Critical psychology. *Annual Review of Critical Psychology, 5*, www.discourseunit.com/arcp/5.
- Dafermos, M., Marvakis, A. & Triliva, S. (2006). Special issue: Critical psychology in a changing world: Contributions from different geo-political regions. *Annual Review of Critical Psychology, 5*, www.discourseunit.com/arcp/5.
- Dafermos, M., Marvakis, A., Mentinis, M., Painter, D. & Triliva, S. (2013). Special issue: Critical psychology in a changing world: Building bridges and expanding the dialogue. *Annual Review of Critical Psychology, 10*, www.discourseunit.com/arcp/10.
- Danziger, K. (1979). The social origins of modern psychology: Positivist sociology and the sociology of knowledge. In A. R. Buss (Ed.), *Psychology in social context: Towards a sociology of psychological knowledge* (pp. 27-45). New York: Irvington.
- Danziger, K. (1980). Wundt and the two traditions in psychology. In R. W. Rieber (Ed.), *Wilhelm Wundt and the making of a scientific psychology* (pp. 73-87). New York, NY: Plenum Press.
- Danziger, K. (1997). *Naming the mind: How psychology found its language*. London: Sage.
- Davies, B. & Harré, R. (1990). Positioning: The discursive production of selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 20*, 43-63.
- Dreier, O. (1996). Ændring af professionel praksis på sundhedsområdet gennem praksisforskning. U. J. Jensen, J. Qvesel & P. F. Andersen (red.), *Forskelle og forandring: Bidrag til humanistisk sundhedsforskning* (s. 113-140). Aarhus: Philosophia.
- Dreier, O. (2007). Det almene og det særlige i viden. *Nordiske Udkast, 34*, 15-24.
- Dreier, O. (2008). *Psychotherapy in everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings*. Brighton: Harvester Press.
- Fox, D., Prilleltensky, I., & Austin, S. (Eds.). (2009). *Critical psychology: An introduction*. London: Sage.
- Gergen, K. J. (2009). *Relational being: Beyond self and community*. New York: Oxford University Press.
- Giorgi, A. (2009) *The descriptive phenomenological method in psychology: A modified Husserlian approach*. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Grubitzsch, S. (1988). Zur Geschichte der Zeitschrift "Psychologie und Gesellschaftskritik". In G. Rexilius (Hrsg.), *Psychologie als Gesellschaftswissenschaft. Geschichte, Theorie und Praxis kritischer Psychologie* (S. 85-113). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Gough, B. (2017). Critical social psychologies: Mapping the terrain. In B. Gough (Ed.), *The Palgrave handbook of critical social psychology* (pp. 3-14). London: Palgrave Macmillan.
- Guzzo, R. S. L. (2014). Conscientization and political change. In T. Teo (Ed.), *Encyclopedia of critical psychology* (pp. 300-303). New York: Springer.
- Guzzo, R. S. L. (2015). Critical psychology and the American continent: From colonization and domination to liberation and emancipation. In I. Parker (Ed.), *Handbook of critical psychology* (pp. 406-414). London: Routledge.
- Haraway, D. J. (1991). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspectives. In *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature* (pp. 183-201). New York: Routledge.
- Harré, R. (1979). *Social being: A theory for social psychology*. Oxford: Blackwell.
- Haug, F. et al. (1999). *Female sexualization: A collective work of memory* (E. Carter, Trans.). London: Verso.

- Hess, D. (1997). *Science studies: An advanced introduction*. New York: New York University Press.
- Højholt, C. (2005). Præsentation af praksisforskning. I C. Højholt (red.), *Forældresamarbejde: Forskning i fællesskab* (s. 23-46). København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Højholt, C. (red.) (2011). *Børn i vanskeligheder: Samarbejde på tværs*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Højholt, C. & Kousholt, D. (2011). Forskning som gensidige læreprocesser. I C. Højholt (red.), *Børn i vanskeligheder: Samarbejde på tværs* (s. 207-237). København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Højholt, C. & Kousholt, D. (2018). *Konflikter om børns skoleliv*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Holzcamp, K. (1983a). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/M.: Campus.
- Holzcamp, K. (1983b). Theorie und Praxis im Psychologiestudium. *Forum Kritische Psychologie*, 12, 159-183.
- Holzcamp, K. (1998). Daglig livsførelse som subjektvidenskabeligt grundkoncept. *Nordiske Udkast*, 26(2), 3-31.
- Holzcamp, K. (2005). Mennesket som subjekt for videnskabelig metodik. *Nordiske Udkast*, 33(2), 5-33.
- Holzcamp, K. (2013a). Basic concepts of critical psychology. In E. Schraube & U. Osterkamp (Eds.), *Psychology from the standpoint of the subject: Selected writings of Klaus Holzcamp* (A. Boreham & U. Osterkamp, Trans.) (pp. 19-27). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Holzcamp, K. (2013b). The development of critical psychology as a subject science. In E. Schraube & U. Osterkamp (Eds.), *Psychology from the standpoint of the subject: Selected writings of Klaus Holzcamp* (A. Boreham & U. Osterkamp, Trans.) (pp. 28-45). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Holzcamp, K. (2013c). What could a psychology from the standpoint of the subject be? In E. Schraube & U. Osterkamp (Eds.), *Psychology from the standpoint of the subject: Selected writings of Klaus Holzcamp* (A. Boreham & U. Osterkamp, Trans.) (pp. 46-59). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Holzcamp, K. (2013d). Psychology: Social self-understanding on the reasons for action in the conduct of everyday life. In E. Schraube & U. Osterkamp (Eds.), *Psychology from the standpoint of the subject: Selected writings of Klaus Holzcamp* (A. Boreham & U. Osterkamp, Trans.) (pp. 233-341). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hook, D. (Ed.) (2004). *Critical psychology*. Lansdowne: UCT Press.
- Jensen, U. J. (1999). Categories in activity theory: Marx' philosophy just-in-time. In S. Chaiklin, M. Hedegaard & U. J. Jensen (Eds.), *Activity theory and social practice: Cultural-historical approaches* (pp. 79-99). Aarhus: Aarhus University Press.
- Knorr Cetina, K. (1999). *Epistemic cultures: How the sciences make knowledge*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kousholt, D. (2016). Collaborative research with children: Exploring contradictory conditions of the conduct of everyday life. In E. Schraube & C. Højholt (Eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 241-258). London: Routledge.
- Kvale, S. (2003). The church, the factory and the market: Scenarios for psychology in a postmodern age. *Theory & Psychology*, 13(5), 579-603.
- Latour, B. & Woolgar, S. (1986). *Laboratory life: The construction of scientific facts*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- Leontjew, A. N. (1977). *Problemer i det psykiskes udvikling*. København: Rhodos.
- Martin, J., Sugarman, J. & Slaney, K. L. (Eds.) (2015). *The Wiley handbook of theoretical and philosophical psychology: Methods, approaches, and new directions for social sciences*. New York: Wiley Blackwell.
- Martín-Baró, I. (1994). *Writings for a liberation psychology*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Marvakis, A., Painter, D., Schraube, E. & Triliva, S. (2018). Special issue: Kritische Psychologie: Rethinking psychology for future society. *Annual Review of Critical Psychology*, 14, www.discourseunit.com/arcp/14.
- Marx, K. (1844/1962). Kritik af den Hegelske retsfilosofi. Indledning. I *Økonomi og filosofi*:

- Ungdomsskrifter* (Oversat af U. H. Petersen) (s. 51-66). København: Gyldendal.
- Mattes, P. (1985). Die Psychologiekritik der Studentenbewegung. In M. G. Ash & U. Geuter (Hrsg.), *Geschichte der deutschen Psychologie im 20. Jahrhundert* (S. 286-313). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Mattes, P. (1988). Das PI in Berlin – Wissenschaftskritik und Institution: Zur Geschichte eines Psychologischen Instituts. In G. Rexilius (Hrsg.), *Psychologie als Gesellschaftswissenschaft: Geschichte, Theorie und Praxis kritischer Psychologie* (S. 28-61). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Motzkau, J. & Schraube, E. (2015). Kritische Psychologie: Psychology from the standpoint of the subject. In I. Parker (Ed.), *Handbook of critical psychology* (pp. 280-289). London: Routledge.
- Mørck, L. L. & Huniche, L. (2006). Critical psychology in a Danish context. *Annual Review of Critical Psychology*, 5, www.discourseunit.com/arcpl/5.
- Nissen, M. (2012). *The subjectivity of participation: Articulating social work practice with youth in Copenhagen*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Osterkamp, U. (2000). Livsførelse som subjektvidenskabelig problematik. *Nordiske Udkast*, 28, 5-28
- Painter, D., Marvakis, A. & Mos, L. (2009). Special issue: German critical psychology: Interventions in honour of Klaus Holzkamp. *Theory & Psychology*, 19(2).
- Papadopoulos, D. (2011). Alter-ontologies: Towards a constituent politics in technoscience. *Social Studies of Science*, 41(2), 177-201.
- Papadopoulos, D. (2018). *Experimental practice: Technoscience, alterontologies, and more-than-social movements*. Durham: Duke University Press.
- Parker, I. (Ed.) (2015). *Handbook of critical psychology*. London: Routledge.
- Reimer, K. & Markard, M. (2013). German critical psychology. In T. Teo (Ed.), *Encyclopedia of critical psychology* (pp. 784-791). New York: Springer.
- Pedersen, K. (2015). Problemstilling og problemformulering. In P. B. Olsen & K. Pedersen (red.), *Problemorienteret projektarbejde* (s. 27-49). København: Roskilde Universitetsforlag.
- Restivo, S. (1988). Modern science as a social problem. *Social Problems*, 35, 206-225.
- Rexilius, G. (Hrsg.) (1988). *Psychologie als Gesellschaftswissenschaft: Geschichte, Theorie und Praxis kritischer Psychologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Schraube, E. (2003). The politics of TechKnowledge. An experimental moment in psychology. In N. Stephenson, H. L. Radtke, R. Jorna & H. J. Stam (Eds.), *Theoretical psychology: Critical contributions* (pp. 39-45). Toronto: Captus University Publications.
- Schraube, E. (2010). Første-persons perspektivet i psykologisk teori og forskningspraksis. *Nordiske Udkast*, 38(1/2), 93-104.
- Schraube, E. (2017). Første-persons perspektiv. In *Leksikon for det 21. århundrede*. Hentet frem 15. november 2017, fra www.leksikon.org/art.php?n=5229.
- Schraube, E. & Højholt, C. (Eds.) (2016). *Psychology and the conduct of everyday life*. London: Routledge.
- Schraube, E. & Marvakis, A. (2016). Frozen fluidity: Digital technologies and the transformation of students learning and conduct of everyday life. In E. Schraube & C. Højholt (Eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 205-225). London: Routledge.
- Schraube, E. & Osterkamp, U. (Eds.) (2013). *Psychology from the standpoint of the subject: Selected writings of Klaus Holzkamp* (A. Boreham & U. Osterkamp, Trans.). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sloan, T. (Ed.) (2000). *Critical psychology: Voices for change*. Basingstoke: Macmillan.
- Stam, H. J. (2014). Theory. In T. Teo, (Ed.), *Encyclopedia of critical psychology*. (pp. 1954-1958). New York: Springer.
- Stam, H. J. & de Jong, H. L. (Eds.) (2019). *The SAGE handbook of theoretical psychology*. London: Sage.
- Stephenson, N., & Papadopoulos, D. (2006). *Analysing everyday experience: Social research and political change*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Teo, T. (2005). *The critique of psychology: From Kant to postcolonial theory*. New York: Springer.
- Teo, T. (2009). Philosophical concerns in critical psychology. In D. Fox, I. Prilleltensky & S. Austin (Eds.), *Critical psychology: An introduction* (pp. 36-53). London: Sage.
- Teo, T. (Ed.) (2014). *Encyclopedia of critical psychology*. New York: Springer.
- Teo, T. (2015). Critical psychology: A geography of intellectual engagement and resistance. *American Psychologist*, 70(3), 243-254.
- Tolman, C. W. (1995). The critical psychological view of subject and subjectivity. In C. W. Tolman, F. Cherry, R. van Hezewijk & I. Lubek. (Eds.), *Problems of theoretical psychology* (pp. 40-54). Toronto: Captus University Publications.
- Tolman, C. W. (1994). *Psychology, society, and subjectivity. An introduction to German critical psychology*. London: Routledge.
- Tolman, C. W. (2001). Philosophical doubts about psychology as a natural science. In C. D. Green, M. Shore, & T. Teo (Eds.), *The transformation of psychology: Influences of 19th-century philosophy, technology, and natural science* (pp. 175-193). Washington, DC: American Psychological Association.
- Tolman, C. W. & Maiers, W. (Eds.) (1991). *Critical psychology: Contributions to an historical science of the subject*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Tolman, C. W. & Robinson, C. N. B. (1997). Cartesianism in psychology: Its diagnosis and cure. *Nordiske Udkast*, 25(1), 5-24.
- Valsiner, J. (2014). *An invitation to cultural psychology*. London: Sage.
- Vygotsky, L. S. (1927/1997). The historical meaning of the crisis in psychology: A methodological investigation. In R. W. Rieber & J. Wollock (Eds.), *The collected works of L. S. Vygotsky. Volume 3. Problems of the theory and history of psychology* (R. van der Veer, Trans.) (pp. 233-343). New York: Springer.
- Wertsch, J. V. (1991). *Voices of the mind: A sociocultural approach to mediated action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Wilkinson, S. (Ed.) (1986). *Feminist social psychology: Developing theory and practice*. Milton Keynes: Open University Press.